

ՆՏԴ. 58. 581. 93

Բույսերի էկոլոգիա

**ԼՂՏ ՏԱՐԱՄԵՔԻ ՊԵՏՐՈՖԻՏ ԲՈՒՅՍԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

*Ք. Բաղդյան*

Աշխատանքը նվիրված է ԼՂՏ նախալեռնային գոտու քարափլվածքների, քարացրոնների և ժայռային տարածքների պետրոֆիտ բուսականության ուսումնասիրությանը:

Արցախ աշխարհի տարածքն իր ռելիեֆի, կլիմայի, ջրային ցանցի, հողաբուսական ծածկի և կենդանական աշխարհի բազմազանությամբ տեղիք է տալիս բազմազան լանդշաֆտների ձևավորմանը: Լանդշաֆտները թե՛ հարթավայրային, թե՛ լեռնային երկրներում խմբավորվում են առանձին տիպերի մեջ, որոնք զոնաներ ու գոտիներ են ներկայացնում: ԼՂՏ բուսաբանա-աշխարհագրական դիրքը նպաստել է քարասեր խոտային բուսականության զարգացմանը և այդ տարածքների բուսականության ինքնատիպությունը ու առանձնահատկությունը որոշվում է հենց պետրոֆիտ տեսակներով (petro – քար, filio – սիրելի): Պետրոֆիտների ուսումնասիրությունը, որպես յուրօրինակ էկոլոգիական բույսերի խմբի, անչափ կարևոր է Ղարաբաղի ֆլորայի պատմության ճանաչման համար: Մեր երկրի բուսական աշխարհը հարուստ է և բազմազան, հատկապես եթե այն բաժանենք ըստ էկոլոգիական խմբերի՝ քսերոֆիտներ, էփրոֆիտներ, պահոքսերոֆիտներ, մեզոֆիտներ, հիդրոֆիտներ, հալոֆիտներ, էպիֆիտներ, պետրոֆիտներ և այլն: ԼՂՏ կենսաբազմազանությունը մշտապես փոփոխվող համակարգ է: ԼՂՏ քարալանջերի կենսաբանական բազմազանությունն աչքի է ընկնում յուրատիպ բույսերի բազմազանությամբ, որը պայմանավորված է ձևավորման և զարգացման բարդ ու երկարատև ուղիով: Յուրաքանչյուր տարածաշրջանի ֆլորայի ինքնատիպության բացահայտումը կլինի ոչ լիարժեք, եթե որոշված չեն բուսականության ֆիտոցենոտիկ կառուցվածքի հարցերը:

ԼՂՏ լեռնաշղթաների ալպյան և այլ գոտիների քարքարոտ տարածքների ֆլորայի վերաբերյալ լիարժեք պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է առանձնացնել այն տեսակների խումբը, որոնք բնորոշ են տվյալ էկոտոպին: Պետրոֆիտ բուսականության ձևավորման գործում, հատկապես ժայռային աճելավայրերում՝ Բովուրլսանի տարածքում ցենոտիկ մեծ ակտիվությամբ են աչքի ընկնում տեսակներից՝ թանթոնիկ սպիտակը կամ ալպիականը - *Sedum alpium*, մատիտեղ լեռնայինը - *Polygonum alpinum*, կատվախոտ գորշը - *Valeriana leucophaea*:



Թանթոնիկ սպիտակը -Sedium alpinum

Հայկավանի տարածքի քարացրոններում, քարափվածքներում պետրոֆիտներից տեղ-տեղ աճում է կատվադաղձ Մեյերի-Nepeta meyeri :



Nepeta meyeri

ԼՂՏ՝ Բովորխանի տարածքի ենթալպյան մարգագետիններում, ինչպես նաև լեռնային ավազային, մանրախճաքարային շարժվող քարափվածքներում աճում է անիսոն քարբեկայինը-Pimpinella saxifraga:

ԼՂՏ քարքարոտ լեռնալանջերի և ալպյան գոտու խիստ կտրտված ռելիեֆը, ինչպես նաև հզոր ժայռային լեռնազագաթների, բազմաթիվ քարերի առկայությունը նպաստել է պետրոֆիտների բազմազան բաց խմբավորումների ձևավորմանը, որոնք տարածված են ինչպես ժայռերի, այնպես էլ քարափվածքների, քարացրոնների վրա: ԼՂՏ՝ Բովորխանի և Հայկավանի տարածքների քարափվածքներում աճում են՝ կուրկուրան

Կոպկապյանը-Hedysarum caucasicum, մատիսնդ ալպիականը - Polygonum alpine, ուրցադաղձ (վայրի) ռեհանատուրցանման - Ziziphora clinopodioides :



Մատիսնդ լեռնայինը - Polygonum alpine

Պետրոֆիտները հիմնականում աճում են առանձին առանձնյակներով և հազվադեպ առաջացնում են պրիմիտիվ մի քանի տեսակից կազմված խմբավորումներ: ԼՂՀ քարափլվածքների, քարացրոնների և ժայռային տարածքների պետրոֆիտ բուսականությունը ձևավորվում է ինչպես Առաջավոր Ասիական տարածում ունեցող տեսակներից, այնպես էլ Կոպկապյան: Բարձր լեռնային, ժայռային գոտիներում ծաղկավոր բույսերը հանդիպում են ավելի-ավելի հազվադեպ, որը պայմանավորված է կլիմայական խիստ պայմաններով և կարճ վեգետացիոն շրջանով: Քարացրոնների վրա բուսական խմբավորումների զարգացման էկոլոգիական շարքը և պետրոֆիտ բուսականության հերթափոխը ընդհանուր առմամբ մեծ հետաքրքրություն և բազմազանություն են ներկայացնում: Գեոմորֆոզեն սուկցեսիան սերտ կապված է դրենաժի որակական փոփոխությունների հետ, մասնավորապես՝ քիմիական կազմի:

Ժայռային և քարային բուսականությունը, որը տարածված է բոլոր լեռնային գոտիներում, տարբերվում է տեսակային կազմի մեծ բազմազանությամբ և խայտաբղետությամբ: Այս հիմքի վրա որոշ գիտնականներ՝ Գոլուբակը, Սազանովը (1989), Վոլկովը (1995) բացառում են հատուկ պետրոֆիտ բույսերի առանձնացման հարցը և նպատակահարմար են գտնում տվյալ պետրոֆիտ բույսերի համակեցությունները բաժանել խոտային, թփային, խոտա-կիսաթփային տիպերի: Սակայն, բուսաբանների մեծամասնությունը հաշվի առնելով այդ ֆիտոցենոզների յուրատիպությունը, նաև միջավայրի սպեցիֆիկ պայմանները, անհրաժեշտ են գտնում առանձնացնել հատուկ բուսական պետրոֆիտների խումբ, հաշվի առնելով այս բույսերի մորֆոլոգիական, կենսաբանական և ֆիզիոլոգիական հարմարողականությունը քարային տեղանքներին: Այս կամ այն շրջանի պետրոֆիտ բույսերի կազմը բաժանում են նրեք ֆլորոցենոտիպերի.

- ժայռերի բուսականություն,
- մերկ լեռնալանջերի՝ քարացրոնների բուսականություն ,

- քարափլվածքների բուսականություն:

Երբեմն, ինչպես օրենք, **պնտրոֆիտ** տերմինը փոխարինվում է որոշ գրականության մեջ **լիտոֆիտ** անվան տակ: Վերջին տերմինը օգտագործվել է ավելի նեղ իմաստով բույսերի բնութագրման ժամանակ, որոնք ապրում են բացառապես քարերի վրա, նրանց ճեղքերում<sup>1</sup>: Պնտրոֆիտ ձևերը սովորաբար բաժանվում են երկու խմբի.

- օբլիգատ պնտրոֆիտներ,
- ֆակուլտատիվ պնտրոֆիտներ:

Երկրորդ խումբը գիտնական Ա.Գ.Դոլյուսանովը (1969) առաջարկել է անվանել **պնտրոտապատանտներ**, իսկ Յա.Պ.Դիդուխը (1992) Գ.Մ.Ջուգուլինից (1973) հետո առանձնացնում է հատուկ **պնտրոֆիտ-ֆրիզանտիդ** (լեռնաչորասեր) բուսականության տիպը, որոնց տեսակառաջացման հիմնական կենտրոնը համարվում է Միջին, Առաջավոր և Փոքր Ասիան: Նրա անջատումը և զարգացումը կապված է ալպիական օրոգենեզի հետ (ձևավորված արիդային տիպի և կարբոնատային սուբստրատների էկոնիշերում): Պնտրոֆիտ բույսերի կենսակոլոգիական հատկությունները, այսինքն բացառիկ դիմացկունությունը, ծլելու հնարավորությունը, խիստ անբարենպաստ պայմաններում ապահովում է նրանց ոչ մրցակից լինելու տարածվածությունը էքստրեմալ պայմաններում: Ջերմաստիճանային տատանումների լայն ամպլիտուդան, ժայռերի ոչ միասնառոտությունը, լեռնային ապարների ֆիզ-քիմիական հատկությունները օրվա ընթացքում յուրահատուկ պայմաններ են ստեղծում պնտրոֆիտ բույսերի գոյատևման համար, դրա հետ մեկտեղ էլ իրենց կենսակոլոգիական յուրահատկությամբ որոշվում է այդ բույսերի հարուստ և բազմազան ֆլորիստիկական էկոտոպը: Ժայռերը մեծամասամբ ծածկված են չափազանց նոսր բուսականությամբ: Այն բույսերը, որոնք բազմանում են

**ժայռերի ճեղքերում**, ստացել են **խազմոֆիտ** անվանում: ԼՂՏ՝ Բովուրխանի և Հայկավանի նախալեռնային գոտու ժայռային պնտրոֆիտներից մենք առանձնացրել ենք շրթնածաղկավորների ընտանիքին պատկանող ուրց սողացողը - *Thymus serpyllum* L., որը տարածված է ամենուրեք և աճում է ժայռերի, քարքարոտ թեքությունների վրա, չոր տափաստաններում: Քարքարոտ լանջերին, ժայռաճեղքերում, խճաքարերի վրա աճում է թանթոնիկ հակադրատերևը - *Sedum oppositifolium*, անթառամ Պալասիի - *Helichrysum pallasii* տեսակները: Ռիբգադադ (վայրի) ռեհանաուրգանմանը - *Ziziphora clinopodioides* ԼՂՏ աճում է համարյա բոլոր շրջանների ստորինից մինչև վերին լեռնային գոտու չոր, քարքարոտ վայրերում՝ քարափլվածքներում և քարացրոններում: ԼՂՏ նախալեռնային գոտում՝ ժայռերի, քարքարոտ վայրերի, խճաքարերի արանքում աճում է նաև ծիծեռնախոտ մեծը- *Chelidonium majus*, որը կարելի է հանդիպել նաև Հայկավանի բնակելի տարածքների քարքարոտ վայրերում:

<sup>1</sup> Ռուբցով-1961, Յինգադզե, Շնտնկաուրի-1991, Gravendeel-2004 :



Ծիծեռնախոտ մեծ- *Chelidonium majus*

ԼՂՀ ուսումնասիրված տարածքների քարափլվածքները իրենցից ներկայացնում են ոչ բարենպաստ միջավայրեր բույսերի գենոգների բնակեցման և ձևավորման համար: Հիմնական սահմանափակման գործոնը համարվում է սուբստրատի շարժունությունը, հողային ծածկի բացակայությունը և մանրահատիկային քարերի խորը գտնվելու առկայությունը, օրական և տարեկան ցիկլերի ջերմաստիճանային մեծ տատանումները, ջրային ռեժիմի տատանումը և այլն: Քարափլվածքները խիստ տարբերվում են շարժունակության աստիճանով, գրանուլոմետրիկ կազմով, մայրական ապարի տիպով: Քարափլվածքներում ձևավորվել են բարձր մասնագիտացված բուսատեսակների համակեցություններ, որոնք թե՛ գենոտիպային և թե՛ ֆենոտիպային հարմարվածությամբ հարմարվել են աճելու բարդ պայմաններում: ԼՂՀ բարձր լեռնային գոտում՝ Բովուրխանի տարածքի քարափլվածքներում աճում է կուրկուրան կովկասյան - *Hedysarum caucasicum*:



Կուրկուրան կովկասյան-*Hedysarum caucasicum*

Տարածքի պետրոֆիտ բուսականության ուսումնասիրությունը, նրանց տեսակային կազմի որոշումը, հնարավորություն կտա հայտնաբերել անհետացման եզրին գտնվող տարսոններին ու հետազայում մտածել նրանց պահպանման և խնայողաբար օգտագործման մասին:

## Петрофитные виды растений территории НКР

К.Багрян

*Резюме*

Петрофиты (petra – камень) - растения, приспособленные к жизни в скальных и каменистых породах. Состав сообществ петрофитов зависит от экспозиции и крутизны склона, характера увлажнения, степени выветривания породы и др. Исследуя некоторые участки предгорной зоны НКР, был выявлен ряд петрофитов: *Hedysarum caucasicum*, *Sedum oppositifolium*, *Ziziphora clinopodioides*, *Polygonum alpine*, *Pimpinella saxifraga*, *Valeriana leucophaea* и т.д.

## Rocky Places Plants of some Regions of NKR

Chr. Bagiryan

*Summary*

Petrophytes are plants which are adapted to grow in stony and rocky places. Petrophytes' community composition is depend to exposure, and the steepness of the slope, character of moisturizing and the degree of weathering of rocks. Exploring some parts of the foothill zone in NKR the following petrophytes were identified: *Hedysarum caucasicum*, *Sedum oppositifolium*, *Ziziphora clinopodioides*, *Polygonum alpine*, *Pimpinella saxifraga*, *Valeriana leucophaea* etc...